

مقدمه‌ای بر تعاون و تعاونگری

شعبان غزنوی

جامعه آرمانی و تخیلی فارابی در کتابش "آراء اهل المدینه الفاضله" به ترسیم کشیده شده است. از کتاب او برمی‌آید که افراد بشر مجبورند در یک سازمان اجتماعی فراگیر فراهم آیند و با تعاون و همکاری هم زندگی سعادت‌مندی را بنا نهند.

عوامل خود باعث تشکیل جامعه میشوند. بدین معنا وجود نیروهای مختلف و طبقات اجتماعی موجب برقراری تعادل و هماهنگی و همکاری می‌شود. در کتاب "شهر خدا" از اگوستین (St. Augustine) نهادها با کارکردهای مطلوب و مناسب موجب فلاح مردم میشوند. اکویناس (T. Aquinas) دولت را مسئول اجرای قانون میدانند که باید در برقراری عدالت بکوشد. جامعه آرمانی و تخیلی فارابی در کتابش "آراء اهل المدینه الفاضله" به ترسیم کشیده شده است. از کتاب او برمی‌آید که افراد بشر مجبورند در یک سازمان اجتماعی فراگیر فراهم آیند و با تعاون و همکاری هم زندگی سعادت‌مندی را بنا نهند.

در ایران قبل از اسلام گرچه اصول کلی نظام دینی زرتشت دچار زلزله و دگرگونی و انحراف شده بود و دولتها بنا بر مصالح

خدمتگزار، شایسته، صادق و متعهد را در خود بپروراند و آنچه در درون خانواده بصورت همکاری و همیاری، احساس مسئولیت و احترام متقابل و رهبری جلوه می‌کند در خانواده بزرگ یعنی جامعه نیز تحقق گیرد. فلاسفه یونانی بحث از جامعه را با به میان کشیدن رابطه مردم و دولت مورد تأمل قرار داده‌اند. افلاطون (۴۲۷ - ۳۸۴ ق.م) شهر ایده آلی (Ideal City) را در نوشته‌هایش به تصویر می‌کشد. بهر روی، تصور و تجسم و توصیف دانشمندان از مدینه فاضله را باید مربوط به همان نوشته‌ها دانست مدینه فاضله یا شهر ایده آل که در آن نظام اجتماعی و روابط افراد با هماهنگی و تفاهم و رعایت حقوق یکدیگر و برابری شکل گرفته و جریان می‌یابد. در مقابل ارسطو (۳۸۴ - ۳۲۲ ق.م) از عوامل نامتجانس اجتماعی صحبت می‌کند که آن

تعاون و تعاونگری در جوامع و در بین مردم از ازمه دور همواره مورد توجه و مدنظر بزرگان علم از یک طرف و توده مردم از سوی دیگر بوده است. زیرا که افراد جامعه تجربه میکنند که بنای زندگی سالم و معنوی و کسب آرامش روحی و حل مشکلات فردی و اجتماعی وقتی میتواند راحتتر و بهتر انجام گیرد که مردم در خدمت هم باشند و خدمتشان بهم در جهت کاهش و رفع ناهنجاریهای اجتماعی و خالصانه و خدایسندانه باشد.

در کتاب عهد عتیق از ایجاد روابط بین افراد سخن رفته است. در چین قدیم از این اصل سخن بمیان آمده که در بین انسانها همدردی وجود دارد. اندیشمندان چینی با همانند قرار دادن جامعه با خانواده می‌خواهند این نکات را بیان کنند که جامعه بعنوان خانواده بزرگی باید افراد

حکومتی خویش خویشتن را در عمل تغییر می‌دادند اما سه اصل پندار نیک، گفتار نیک و کردار نیک در ذهن مردم ریشه دوانیده بود.

رشد فرد از کودکی با دیدگاه دینی در میان اعضاء خانواده انجام می‌گرفت و با سپری کردن مرحله‌ای از عمر خود و رسیدن به دوره جوابی طی مراسمی و با برپا کردن جشن و بستن کمر بند مخصوص ورود خود را به اجتماع (جامعه) اعلام مینمود. با فرض بر درست بودن این نقل و قول باید گفت که جوان زرتشتی با بستن کمر بند مخصوص که آن سمبولی بر آغازین زندگی نوئی او بود وارد اجتماع خود میشد. وی با رشد فکری و بینشی در خور خود ارتباط با دیگران را برقرار میکرد و سعی مینمود تماس خود را با اطرافیان دور و نزدیک هرچه وسیعتر و محکمتر و عمیقتر و با دیدگاهی تازه‌تر و بصیرتی معقولتر بنا نهد. خود در خدمت خلق قرار گیرد و از دیگران نیز نیکی و یاری ببیند و در تحقق جامعه‌ای بر اساس همکاری کوشا باشد.

افراد جامعه ایرانی قبل از اسلام بطور خاص و مردم جوامع دیگر و کلاً جوانان بطور عام تا چه اندازه در این امر موفق بودند و تأثیر گذاریشان در امر مشارکت در حل مشارکت و معضلات جمعی و جامعه خود چگونه بود، امری است دیگر، تعاون در بینش اسلامی بر اساس صلح و راستی و سادگی و بی‌ریائی و خیرخواهی، نیکی و پرهیزکاری است. احادیث، نقل و قولها و سفارشات رسول گرامی و ائمه (ص) همه بر این امر گواهی می‌دهند.

رسول اکرم (ص) همواره در امور مختلف عام المنفعه شرکت در کارهای خیر که به صلاح مردم و جامعه بود، پیش قدم می‌شدند و از دوران خردسالی به اینگونه امور شایق بودند. و مولایمان علی (ع) و ائمه اطهار نیز برای حل مشکلات و

معضلات فردی و اجتماعی با کمال سادگی و بی‌ریائی و بدون تظاهر و خودنمائی انجام گرفت و همواره سرآمد عصر خود بودند. از شرح زندگی پیامبر (ص)

در زمان خردسالی، نوجوانی و جوانی بسر می‌آید که آنحضرت در حوادث و پیمانها در کنار عموهایش در مجامع، انجمنها و حتی جنگلها شرکت می‌کرد و گویا بعدها که بیاد آن حوادث و پیمانها می‌افتاد، از شرکت در آنها به نیکی و شادمانی یاد می‌کرد. یاد او از پیمانی که در خانه جدش بین بین‌هاشم، بنی زهره و بنی تمیم بسته شد و خود آنحضرت نیز در آن انجمن شرکت داشت، با غرور و خوشحالی و آرامش درونی بود. زیرا که هدف از آن پشتیبانی از حق و یاری رساندن به ستمدیدگان بود. در صدر اسلام چنانکه میدانیم رسول گرامی هم خود را بکار بست تا بین مدینیان از یکطرف و مهاجرین مکی از طرف دیگر و بین مردم آن جامعه همبستگی و دوستی برقرار گردد. بستن پیمان برادری (مواخات) بین مهاجرین و انصار به رسول خدا (ص) سبب بیداری احساسات و عواطف انسانی آنان بود که برادری، دوستی، همدردی و همیاری و گذشت را در آنجا، در بین آنان و در آن زمان به عالیترین صورت عیان می‌سازد.

وقتی از صدر اسلام فاصله میگیریم مشارکت مردم در امور خیر، مددکاری و همیاری تحت تأثیر سیاستهای جاری قدرتهای روز و نیز گروهها و دسته‌های منحرف قرار گرفت و نظرها و هدفهای عالی انسانی افراد متعهد و مسئول نتیجه‌ای نمی‌داد. گذشت، احسان و یاری همراه با تشخیص طلبی و تظاهر و ریا انجام می‌گرفت. دین اسلام حرکت‌های فردی و یا جمعی و انسانی را با نیات نیکوکاری و انجام اعمال خیرخواهانه را در قالب احادیث و نوید به اخذ پاداش تذکر می‌دهد و ائمه (ع) سبقت جوئی را در امور خیرمجاز می‌دانند و انذار آنان در این رابطه آن است که مبادا عمل خیر و احسان و کمک به نیت و حالت برتری طلبی و تشخیص همراه باشد.

غرض ایجاد انگیزه و بیدار کردن فطرت انسانی در جهت قرار گرفتن در طریق کمک به رواج امور خیر است. ائمه (ع) طالب قدرت نبودند، اما به موازات قدرت‌طلبان حرکت کردند و ندای عدالت را در هر جا و هر زمان که اقتضاء داشت سر دادند.

تعاونگری در دنیای صنعتی

صنعتی شدن سریع قاره اروپا و دگرگونیهای بوجود آمده در طی قرون ۱۶-۱۹ نیازهای جدیدی را بوجود آورد و مسئولیت دولتها در زمینه‌های مختلف اقتصادی و اجتماعی و روابط بیرونی (با سایر کشورها) افزایش یافت. این وظایف و مسئولیتها دولت‌ها را متوجه این امر نمود که باید در خدمت رفاه جامعه باشند.

دگرگونیها و نیازهای جدید مشکلاتی را در پی داشت و به مفهوم دیگر تاثیرگذاری ناشی از صنعتی شدن همراه با بحران و مشکل.

و عمیقتر شدن فاصله طبقاتی، پائین بودن دستمزد، عدم بهداشت، فقر و نارسائیهای دیگر در زندگی مردم بود. بررسیهای بعمل آمده در انگلستان (لندن)

در سال‌های ۱۸۸۷-۱۹۱۱ و نیز در ۱۹۱۳-۱۹۱۱ از یکطرف وجود فقر و نتیجتاً وجود گروهی ممتاز را که به تنهایی مالک ۶۸ درصد تمام داراییهای خصوصی بود و ۲۹ درصد کل درآمد ملی را دریافت می‌کرد، نشان می‌دهد. در چنین مرحله‌ای "بحران‌زا" و "مشکل آفرین" تعاونیها (نهادهای عام المنفعه) بوجود آمدند.

شکل‌گیری این نهادها از یکطرف و نیز سهم شدن مردم (کارگران در کارخانه‌ها) از منابع بی‌حد و حصری که نصیب آن جوامع (سرمایه‌داران) می‌شد و نیز اقدامات دولتها از طرف دیگر در کاهش بحرانها موثر افتاد. و بتدریج مردم به یک رفاه عمومی دست پیدا کردند. دولتها در کشورهای صنعتی "دولت رفاه" نام گرفتند.

به‌رروی آنچه در میان کشورهای مرفه و پیشرفته صنعتی پیدا شد و رشد کرد "نظام سرمایه‌داری" بود، که خود ریشه در "نظام فئودالی" داشت که به رنگ دیگر درآمد و ابزار وجود کرد. از نظام سرمایه‌داری "ببینش سرمایه‌داری" یا "بینش مادی" نشأت گرفت که این نوع بینش روابط اجتماعی مردم را بر اساس ارزشهای تازه و غیرمنطقی، تنظیم می‌کند. بینش سرمایه‌داری از آنجهت تکوینده است که اساس آن بر نفع‌طلبی شخصی و مبانی غیرمعنوی و غیراخلاقی استوار است و در سطح جهانی طمع بر منافع دیگران دارد و در دل خود ماد دیگری را به رنگی دیگر یدک می‌کشد، در هر حال بینش سرمایه‌داری در کنار خردابزاری عاملی در جهت "بی روح" کردن انسان و تبدیل آن به ابزار است، و روابط اجتماعی را بر اساس ماد دیگری و از خود بیگانگی نظم می‌دهد. و آنچه باید از آن "حس همدردی" و همیاری نام برد در آن دیار حول محور بینش سرمایه‌داری ظاهر میشود. اما این همه، باور بر این است که مردم آنجا وقت شناسند، کارها روی نظم و برنامه است.

در هر حال بینش سرمایه‌داری در کنار خردابزاری عاملی در جهت "بی روح" کردن انسان و تبدیل آن به ابزار است، و روابط اجتماعی را بر اساس ماد دیگری و از خود بیگانگی نظم می‌دهد. و آنچه باید از آن "حس همدردی" و همیاری نام برد در آن دیار حول محور بینش سرمایه‌داری ظاهر میشود. اما این همه، باور بر این است که مردم آنجا وقت شناسند، کارها روی نظم و برنامه است. امور جاری مردم تحت قانون و روال صحیح جریان دارد.

امور جاری مردم تحت قانون و روال صحیح جریان دارد.

واقعیت امر در پیرامون این طرز فکر ما درباره مردم جهان صنعتی را باید بسدینگونه بیان کرد که غرب با پشت سر گذاشتن دوران بحرانی و گذر از آن به یک رفاه رسیده و نظام سرمایه‌داری توانسته است در آنان شخصیتی کاذب بوجود آورد و آنها هم با عنایت به آنچه در پیرامون خود دارند بر باور خود در خصوص رفاه، برتری، پیشرفت، تمدن افزوده‌اند.

با مثالی میتوان پیشرفت و نیز کاستی را در سوار شدن به اتوبوس واحد آنجا نشان داد. در اتوبوس واحد آنجا برای افراد ضعیف و نحیف که قادر به سرپا ایستادن نیستند محل نشستن مشخص و معلوم است که افراد دیگر مجاز به نشستن در آن جای خاص (صندلی خاص) نیستند. یعنی اگر فردی که قادر به سرپا ایستادن نیست بواسطه کهولت سن، ضعف بدن و یا هر علل دیگر میتواند (کارت شناسائی مبنی بر ضعف بدنی) از آن محل (صندلی) استفاده کند. اگر صندلیها اشغال باشد آنوقت کسی خود را از نظر اخلاقی مجاز نمی‌داند که بلند شده و جای خود را به او بدهد. زیرا که بینش سرمایه‌داری القاء می‌کند که می‌باید جایی مشخص و معین برای چنین افراد در

اتوبوس در نظر گرفته شود.

این جریان میتواند آن گرایشات غریزی، فطری و انسانی را که در جهت همکاری، همدردی، در مواقع لزوم از فرد یا افرادی نسبت به فرد یا افراد دیگر می‌باید ظاهر شود و رشد کند ضعیف کرده و یا خاموش سازد.

تعاونیها (نهادهای عام المنفعه) در حالت بحرانی و مشکل‌زا در اجتماعات ظاهر میشوند. تشکلهای اولیه این همکاری را بین دو فرد (زوجین) میتوان به تصور درآورد. اشکال دیگر همکاری و همیاری را در نزد اقوام مختلف، همسایگان..... در روستاها و شهرها..... بصورت محلی، فصلی کوتاه و یا بلندمدت..... هنگام کشت و برداشت، زدن پل بر روی رودخانه‌ها، درست کردن راه بین روستاها و یا خانه سازی که در آن افراد فامیل دور و نزدیک و دوستان کمک مالی بعمل می‌آورند و یا عملاً کمک می‌کنند) میتوان شاهد بود.

در گذشته بغلت وجود پیوند معنوی و بی ریا امر تعاون صمیمانه‌تر انجام می‌گرفت. بی‌شک بی‌ریایی و نتیجه‌بخش بودن چنین همیاری و کمک و دستگیری بدلیل پیدایش، آگاهی جمعی و اینکه فرد خود را در جمع مستحیل نماید ارتباط تکنانگی بین افراد اجتماع بوجود می‌آورد. این نوع همکاریها تا آنجا بی‌ریا و با تفاهم و

همدردی و صمیمانه بوده که فرد ناهنجاری (زور و زرمدار) خود را به آن جمع تحمیل نمی‌کرد.

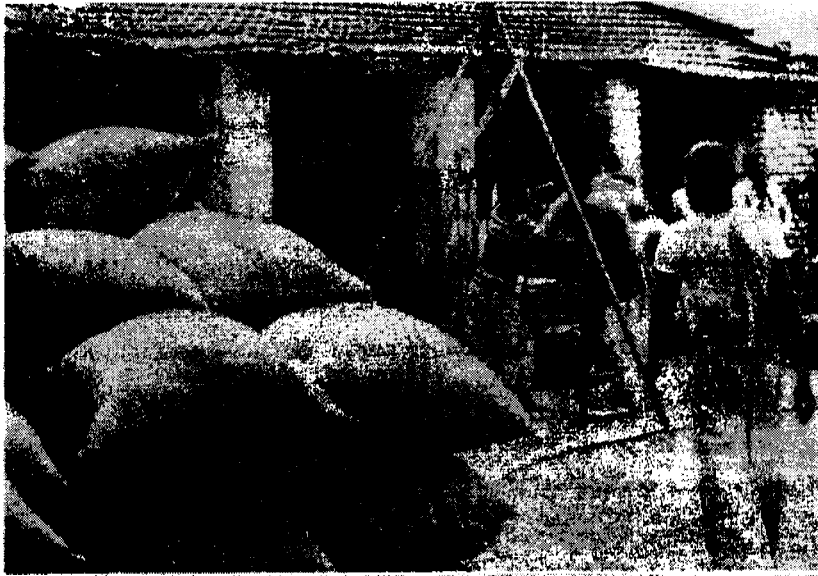
البته نمونه و صورت ناب و خالص این نوع اجتماعات را میتوان در خانواده یافت که در آن همکاری و همدلی به حد مطلوب رشد می‌کند. و تبدیل من و تو به ما در عالیت‌ترین نوع خود تجلی می‌یابد. چنانکه اشاره شد اصالت تعاونیها از آن جهت است که در بطن مردم و بطور آزاد و برای مردم شکل می‌گیرند. اصول اساسی نظام تعاون دال بر این بیان است. تعاونیها با ویژگیهای خاص خود اغلب در نزد دولتها و افراد قدرت طلب زر و زور مدار و طماع مقبول نمی‌افتد و بدین جهت از اهداف خود منحرف و یا به شکست منجر می‌شوند.

کوششها و طرحهای روبرت اون در جهت حل مشکل بیکاری از طریق تأسیس تعاونیهای روستائی و نیز اهداف و اقدامات و حرکت‌های ویلیام کینگ که به موفقیت منجر نشد، را باید به علت فقدان زمینه مساعد و کارشنک‌های افراد ناهنجار دانست.

نمونه تاریخی دیگر را در همایش تعاونیهای فرانسه، انگلستان و آلمان و چند کشور دیگر در فرانسه می‌خوانیم که از طرف امپراطور ناپلئون سوم تحریم شد.

دلایل آن جز نیت انساندوستی و بینش‌های معنوی و خیرخواهی که در درون تشکیلات تعاونیها نهفته، و ماهیت شکل‌گیری آنها که حاکی از رابطه معنوی اعضا بود چیز دیگری نمیتوانست باشد.

این اصول و نظرات و نیت موافق طبع امپراطور و جمع نفع‌طلبی که دور و برش را گرفته بودند، اما بهر تقدیر در این دوره تعاونیها بتدریج در دنیا گسترش پیدا کرده‌اند و مراحل آن را میتوان بصورت زیر نشان داد. مرحله اول آن از ۱۸۴۰-۱۸۱۷ بود که در آن فعالیت‌های روبرت اون و دیگران در اروپا به نتیجه مطلوب نرسید

اما زمینه شکل‌گیری آن فراهم آمد و مرحله دوم آن از ۱۹۱۰-۱۸۴۴ می‌باشد که به شکل‌گیری اولین شرکتهای تعاونی خرده فروشی در راجدیل (Rachdal) انگلستان تا به تشکیل اولین شرکت تعاونی مجهز و کامل انجامید. مرحله سوم را میتوان دنباله فعالیت شرکتهای تعاونی دانست که قبل از ۱۹۱۰ بوجود آمده بودند. از این تاریخ به بعد تعاونیها روزبروز فعالیت شدند و از نظر کیفیت و کمیت گسترش پیدا کردند. آمار سال ۱۹۵۸ به بعد نشان می‌دهد که تعداد کشورهایی که به اتحادیه بین‌المللی تعاون ملحق شده‌اند از ۴۳ کشور به ۹۰ کشور رسیده و تعداد اعضاء به حدود ۷۵۰ میلیون نفر رسیده است.

گرایش‌های درونی انسان تحت تاثیر محیط و عوامل متعدد قرار دارد. ما اغلب روابط اجتماعی خود را بر اصول معقول و منطقی قرار نمیدهیم، بلکه بر اساس "مبادله" بنا می‌کنیم. تشویقها، پاداشها و نیز مجازات‌ها و زیان و ضرر را در ترازوی عقل خود با میزان کسب و اخذ منفعت بیشتر می‌سنجیم و این هم مربوط به خصایص درونی و تنگ نظری بشر که او را

به بدی و شر و حرص و طمع و نفع‌طلبی سوق می‌دهد.

بنابر اصل «اجتماعی بودن نوع انسان» افراد تشکیل خانواده می‌دهند، دور هم جمع میشوند و اجتماعات بزرگ و کوچک را بوجود می‌آورند و فعالانه در پی رزق و روزی بسر می‌آیند. قرآن کریم در این زمینه‌ها می‌فرماید: ما وسیله معاش مردم را در زندگی دنیا بین ایشان تقسیم کردیم و عده‌ای را بر عده‌ای دیگر برتری بخشیدیم تا یکدیگر را تسخیر کنند» و یا هر یک از شما وابسته به دیگری است.

می‌بینیم افراد در درون خود گرایش به بدی را دارند و در بیرون از خود یعنی در اجتماعات (جامعه) نیز روبرو با مشکلاتی میشوند و خود را با وضع خارج ناهماهنگ می‌بینند بدین ترتیب ممکن است به انحراف و کژی کشانده شوند. آیه دیگری که زمینه اختلاف در نظام اجتماعی را بیان می‌دارد از سوره الحجرات آیه ۱۳ است: «ای مردم! ما شما را از یک مرد و یک زن آفریدیم و بصورت ملتها، قبیله‌ها در آوردیم که یکدیگر را بشناسید».

با آنچه که تا اینجا شرح آن گذشت باید گفت که امروزه بشر در زمینه‌های مختلف

نسبت به خود و گذشته‌اش و محیطش معرفت پیدا کرده است و درباره روحیات خود و دیگران میتواند علمی‌تر و منطقی‌تر به تامل و تجزیه و تحلیل بپردازد. قدرت‌طلبی، دغلكاری ریا و تزویر را در رفتار، گفتار و عمل افراد زور و زر مدار تجربه نموده است. وی در همان محیط خود. آنجا که زندگی می‌کند، کار می‌کند افراد خوب و بد را دیده است. برای ایجاد اجتماعی سالم تسهیلات و موانع را می‌شناسد و توانائی برنامه‌ریزی مطلوب و ایجاد انگیزه در دیگران در او افزایش یافته است.

شناخت بشر از خود و محیطی و گذشته‌اش نباید صرفاً شناختی سطحی، گذرا و ذهنی باشد. این معرفت باید در دو جهت برای فرد مفید افتد.

۱- در خودسازی

۲- در بهسازی اجتماعی که او در آن زندگی می‌کند.

اجتماعی سالم برآید بنابراین او باید روابط خود را با دیگران و با جمع بر اساس خیرخواهی و همیاری بنا نهد.

در امور خیر پیشقدم باشد و آن را با تشخیص‌طلبی و ریا آلوده نکند. شناخت (آنطور که اینجا مد نظر است) مسئولیت و وظایف دولتها را نیز زیاد می‌کند و آنها را به این امر مهم متوجه می‌سازد که بهترین راه را در از بین بردن مشکلات انتخاب کنند و بطور جدی به رفع معایب جامعه بپردازند.

امروزه در هیچ کشوری دولتی کارفرمای مطلق نیست، اما بهرحال نارسائیهای جامعه به دولت مربوط می‌شود و مردم دولت را در همه موارد مسئول میدانند، چه آن دولت کارفرمای مطلق باشد یا نباشد.

دولتهای عقب مانده و کم رشد باید به این نکته توجه کنند که برای آنان فراهم کردن زندگی مناسب در سطح زندگی مردم

کشورهای صنعتی برای مردم خود مشکل است و در عین حال کم کردن فاصله طبقاتی و از بین بردن فقر نیز در این کشورها امری مشکلتر زیرا که در کنار عوامل مختلف می‌توان بطور نمونه پراکندگی جمعیت و کمیت آن را نام برد. اما این بدان معنا نیست که نتوان به چنین اقدامی دست زد. نیز ما میتوانیم بگوئیم و یا بنویسیم که کشورهای عقب مانده و رشد نیافته چیزهای زائد وارد می‌کنند در حالی که چیزهای اساسی دچار کمبود است.

برای ایجاد جامعه سالم و جلوگیری جامعه از گرایش به تجمل‌گرایی باید اقدام جدی نمود. چنین اقداماتی سبب پیدایش تعادل در روابط اجتماعی، داد و ستدها،... میشود و شاید به جرئت بتوان ادعا کرد که در کاهش بحران مالی دولت‌ها و بحرانهای اجتماعی و مشکلات بوجود آمده ناشی از "سودجویی"، موثر می‌افتد و اینگونه کاستیها را به حداقل می‌رساند. و تعاونیها نیز بهتر میتوانند به فعالیت خود ادامه دهند و به وضعیت کمی و کیفی خود بیافزایند و کارکردشان در جهت رضایت خاطر طبقه کم درآمد باشد. وقتی چنین شد در جامعه رفاه عمومی بوجود می‌آید و بشر از محرومیت، فقر، سوء تغذیه، بیماری و نابرابری نجات پیدا می‌کند و از طرفی در انسانها تحول درونی ایجاد می‌شود و بر احساس مسئولیت و انجام وظایف و تعاون

و رشد اخلاق او افزوده می‌گردد. دیدگاهها و بینش انسان عوض می‌شود و فرد در افق نگاه خود گذشت و همکاری و همیاری را نظاره‌گر می‌شود و یبفیع دیگران در ترویج عدالت و برابری همت می‌گمارد و با نیت خیر و امر به معروف و نهی از منکر در امور جمعی مشارکت می‌نماید. باید که چنین بینشی در بین اکثریت مردم جهان گسترش پیدا کند.

منابع و مأخذ

1. Windeugreu Der Feudalismus cm altex Iran Darmstadt 1969 s.25
- ۲- جعفر سبحانی فروغ ابدیت ج.۱. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم ۱۳۵۱
- ۳- ماهنامه پاسدار اسلام دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم شماره ۱۲۶ خرداد ۱۳۷۱
- ۴و۵- ترجمه اکبر مجد الدین طبقات اجتماعی در جوامع جدید انتشارات دانشگاه شهید بهشتی ۱۳۶۷ صفحات ۹۳،۴۰،۴۱،۴۴
- 6,7,8. Wartebuch der soziologie herduesseseben van wilhelm Berusderf verlag stuttgart 1969
- ۹- محمود منصور شخصیت انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۶۸
- ۱۰- قرآن کریم سوره تین آیه ۴: ۱۳۷۰ عبدالله شفیق آبادی، غلامرضا ناصری نظریه‌های مشاوره و روان درمانی مرکز نشر دانشگاهی ۱۳۶۸
- ۱۱- قرآن کریم سوره احزاب آیه ۷۲، سوره کهف آیه ۵۴، اسراء آیه ۱۰۰ سوره معارج آیات ۱۹-۲۱، سوره عادیات آیه ۸
- ۱۲- قرآن کریم سوره بقره آیه ۳۰
- ۱۳- علامه طباطبائی روابط اجتماعی در اسلام انتشارات بعثت ترجمه: جواد حبشی کرمانی
- ۱۴- قرآن کریم سوره زحرف آیه ۳۲
- ۱۵- قرآن کریم سوره آل عمران آیه ۱۹۵ (ترجمه آیات از کتاب روابط اجتماع در اسلام نقل شده است)

حضرت امام خمینر [ره]

با حفظ روحیه تعاون و تعهد در جامعه مسئولان کشور را از اسباب مصون دانست